

УДК 947.7 + 378.4 (09)

Самоïлов О.Ф., Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова

Самоïлов Олександр Федорович (1981 р. н.). У 2003 р. з відзнакою закінчив магістратуру історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. Аспірант кафедри нової та новітньої історії. Автор 14 публікацій у наукових виданнях. Тема кандидатської дисертації: "Студентство українських університетів Російської імперії. 1963-1884 рр."

З досвіду проведення випускних іспитів в університетах України у другій половині XIX ст.

Стаття присвячена розгляду практики організації та проведення випускних іспитів в університетах України II половини XIX ст.

The article is devoted to the practice of organization and holding final examinations in Ukrainian Universities in the second half of the XIX century.

Чимало аспектів історії університетської освіти в Україні другої половини XIX ст. до сьогодні ще не стала предметом комплексного спеціального дослідження ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історіографії.

В дореволюційну добу в працях, присвячених тим чи іншим сторонам діяльності університетів, простежується протиборство двох підходів – проурядового консервативного та опозиційно-ліберального. Такі представники ліберально-демократичного табору, як К.Д.Кавелін, В.І.Вернадський, П.Г.Виноградов, Б.Б.Глинський [1] та ін., пояснювали стан університетської освіти в різні періоди характером верховної влади та змістом того чи іншого університетського статуту. Праці ж С.В.Рожественського, П.Фрелюдіна [2] та ін., які представляли консервативно-монархічний напрямок, відрізнялись описово-апологетичним характером. Однак такий важливий аспект навчального процесу в університетах, як проведення вступних, перевірних та випускних іспитів, форм поточного контролю знань студентів фактично опинився поза увагою майже всіх авторів.

У даній статті робиться спроба простежити організацію проведення випускних іспитів в університетах України у другій половині XIX ст.

Порядок випускних іспитів у кожному університеті регламентувався правилами перевірних і випускних іспитів, які за вимогами до претендентів на ступінь кандидата [3] відповідали

положенню про присвоєння вчених ступенів, що діяли з 1840-х років.

Випускні іспити включали всі факультетські предмети, а також ті додаткові, які вивчалися на останньому курсі. До складу екзаменаційної комісії входили декан факультету, професор, що викладав даний предмет, і, принаймні, два члени факультету, які призначалися по черзі. За відсутності декана його місце займав старший з присутніх членів факультету. Професори, що призначаються по черзі від факультету, у разі неможливості бути присутнім на іспиті були зобов'язані сповістити про це декана, який включав в комісію наступного по черзі члена факультету.

Хід проведення випускних іспитів (підготовка білетів, сам процес іспиту) був практично таким же, як і на перевірних з курсу на курс. Після закінчення сесії на факультеті (або у відділенні) складалася відомість із зазначенням отриманих кожним із студентів балів з усіх факультетських предметів, загальної їх суми і "середнього виводу", а також відміток з додаткових дисциплін, одержаних як на останньому курсі, так і раніше. У цій відомості в особливій графі робилася позначка із зазначенням рішення факультету про присвоєння звання "дійсного студента" або ступеня "кандидата". Копії цих відомостей за підписом декана і секретаря факультету подавалися на затвердження ради факультету, яка, у свою чергу, представляла на затвердження попечителя учбового округу канди-

датури молодих людей, удостоєних ступеня кандидата.

При присудженні ступеня кандидата або звання дійсного студента враховувалися тільки оцінки з факультетських предметів, одержані на остаточному випробуванні, а бали з додаткових предметів лише вносилися в атестат.

Випускники, що мали нижче, ніж чотири бали з богослов'я, не могли претендувати на ступінь кандидата, а менше трьох – на звання дійсного студента. Особи, що бажали перескласти цей предмет з метою одержати вищу оцінку, подавали про це прохання на ім'я ректора.

Відповідно до правил звання дійсного студента удостоювалися молоді люди, які за підсумками випускних іспитів мали середній бал не нижче, ніж $3 \frac{1}{2}$, а ступеня кандидата – $4 \frac{1}{2}$. Проте, навіть при такому “середньому виводі” особи, що одержали з якого-небудь факультетського предмета відмітку менше трійки, не могли претендувати ні на ступінь кандидата, ні на звання дійсного студента. У випадку, якщо подібна оцінка була тільки з одного факультетського предмета, а з інших той, що іспитується, “показав відмінні успіхи і... доброзичливістю та старанністю заслужив на особливу увагу факультету”, то рада університету могла звернутися до попечителя учбового округу за дозволом на перескладання “після канікул або в інший час”.

Ті ж з випускників, які раніше на одному з перевідних іспитів одержали відмітку менш “3” з додаткового предмета, але були переведені на наступний курс, підлягали перескладанню з цієї дисципліни при випускних іспитах.

Студентам, які не змогли задовільно витримати випускні іспити, надавалася можливість скласти їх повторно, але не раніше, ніж через рік; у разі потреби дозволялася і третя, але остання спроба, рік потому після другої; якщо й вона була невдалою, то студент вважався вибулим з університету без надання яких-небудь прав.

Для отримання ступеня кандидата претендент також повинен був представити письмову роботу з одного з факультетських предметів, тему для якої обирав самостійно або за допомогою викладача даної дисципліни. Після виконання роботи вона представлялася декану факультету і далі передавалася професору відповідної галузі науки. У разі потреби професор міг запросити автора роботи для співбесіди. Потім твір з думкою професора повертався в деканат для обговорення і ухвалення рішення. Якщо його якість признавалася незадовільною, то претендент міг представити другу роботу, але не раніше, ніж через три місяці. При несхвальній оцінці і цього твору автору присвоювалася не ступінь кандидата, а звання дійсного студента.

Звільнялися від обов'язку представляти особливий твір для отримання ступеня кандидата

тільки “студенти, які при схвальній поведінці закінчили з відмінними успіхами курс і за письмовими рішеннями задач... були удостоєні медалей” [4].

Свої особливості мали випускні іспити в університеті Св. Володимира, де вони поділялися на дві частини: перша з них проводилася в кінці другого курсу (на медичному факультеті – третього), а друга – після завершення всього терміну навчання. Так, по математичному розряду II-го відділення філософського факультету в першій частині випускних іспитів студенти склали іспити з алгебраїчного аналізу, тригонометрії, неорганічної хімії, фізики, фізичної географії, технології, архітектури, диференціального числення й інтеграції функцій, а в другій – з інтеграції диференціальних рівнянь, варіаційного числення, різницевого числення, аналітичної геометрії, механіки, математичної фізики, теоретичної і практичної астрономії [5].

Ці іспити проходили на засіданнях факультетів під головуванням деканів і за наявності не менше двох третин членів факультету. На іспитах студентів з додаткових предметів мав бути присутній і викладач даної дисципліни. У разі незгоди кого-небудь з членів факультету з викладачем в оцінці знань студента проводилося голосування, причому викладач і голова мали по два голоси; при рівності голосів перевага віддавалася тій частині голосуючих, серед якої знаходився викладач. При удостоєнні ступеня кандидата або дійсного студента, як і в інших університетах, бралася до уваги і поведінка студента в період його навчання, у зв'язку з чим на засіданнях ради університету, присвячених обговоренню подань факультетів, присутній був і інспектор студентів. Особи з несхальною поведінкою не удостоювалися ні ступеня кандидата, ні звання дійсного студента, хоч би і заслуговували цього успіхами в навчанні.

Студенти, які з поважних причин не піддавалися остаточному іспитові з окремих предметів в першій частині, з дозволу попечителя учбового округу допускалися до додаткового іспиту з цих дисциплін в кінці терміну навчання. Ті ж з них, хто в першій частині випускного іспиту мали незадовільні оцінки не більше ніж з двох предметів, могли повторно екзаменуватися з даних дисциплін. Молоді люди, які після закінчення повного терміну навчання не приступили до другої частини випускних іспитів, або не витримали їх, вважалися вибулими з університету без набуття яких-небудь прав. Втім, вони могли залишитися ще на рік в своєму навчальному закладі для завершення курсу навчання і здачі другої частини випускних іспитів, подавши прохання про це попечителю учбового округу, який, як правило, ухвалював у цьому випадку позитивне рішення [6].

Відзначимо, що в університеті Св. Володимира до початку досліджуваного періоду свою специфіку мали випускні іспити для студентів, які пропускали багато занять, і, в першу чергу з богослов'я. За пропозицією попечителя учбового округу напередодні іспитів викладачами подавалися списки таких осіб інспектору студентів, який для іспитів їх призначав окремих від решти інших час. Екзаменаторам же ставилося в обов'язок з метою усунути “сумнів в ґрунтовних... успіхах” даних студентів пропонувати їм під час іспитів від 4-х до 6-ти питань “на свій розсуд” [7].

Прийняття в 1863 році нового університетського статуту, параграфи 93 і 116 якого передбачали розробку “особливого положення” про порядок проведення випускних іспитів, зумовило вже через рік введення в дію “Положення про іспити на звання дійсного студента і на вчені ступені” [8]. Знов підкреслювалося, що “іспити на звання дійсного студента і на ступінь кандидата є одне й те ж і присвоєння цього звання... є результатом меншої або більшої досконалості знань” (§ 13).

На відміну від попереднього статуту, на випускних іспитах (як і на перевідних) використовувалася вже не шестибальна, а п'ятибальна система оцінки знань цифрами “1”-“5” (нарівні з якою допускалося застосування і словесної трибальної: “вельми задовільно”, “задовільно”, “незадовільно”); особи, які за підсумками випускних іспитів заслуговували на ступінь кандидата, повинні були представити дисертацію не через три місяці після їх завершення, а через шість, причому в процесі самих іспитів “пошукувач ступеня кандидата відтепер був зобов'язаний також вирішити... письмово одне питання з якого-небудь з головних предметів факультету або відділення оноґо” (§§ 7, 16); крім того, з тексту даного документа (§ 14) виходить, що випускні іспити повинні були охоплювати “всі предмети, визначені для курсу того факультету або відділення, з якого випробовуваний шукає ступеня” (або звання), а не тільки всі головні, і ту частину допоміжних, які викладалися лише на останньому курсі, як було раніше.

Про це, до речі, свідчить і відповідь Міністерства народної освіти, зроблена в 1864 році на запит попечителя Харківського учбового округу про те, чи можуть бути зараховані відмітки, одержані студентами на курсових іспитах, як випускні для здобуття звання дійсного студента і ступеня кандидата. На думку міністерства, таке зарахування “у жодному випадку не повинне мати місця”, оскільки “курсів іспити суть ні що інше, як тільки спосіб контролю”, який не може “замінити необхідного посвідчення в знаннях, які студенти мають після закінчення курсу, тому що університетські атестати і поєднані з ними

звання дійсного студента і ступінь кандидата даються не за успіхи в науках, показані у різний час протягом курсу, але за ті самі знання в предметах всього університетського курсу, які студент продемонстрував на остаточному іспиті” [9].

Відзначимо, що у 1867 році умови випускних іспитів були доповнені вимогою до претендентів на ступінь кандидата задовільно витримати іспит з однієї з новітніх мов, який повинен був полягати не “в здачі студентом звичного іспиту, а тільки в доказі, що він вільно розуміє твори німецькою або французькою мовою з усіх факультетських предметів”, а також уточненням, що випускники університетів, “удостоєні звання дійсного студента, коли згодом з'являться на іспити для отримання ступеня кандидата, піддаються новому випробуванню тільки з головних предметів факультету і розряду”, оскільки з допоміжних дисциплін дійсні студенти і кандидати знаходилися в рівних умовах, тобто не повинні мати відміток менш “3” [10].

Аналіз правил різних університетів про порядок і терміни випускних іспитів, розроблених їх радами відповідно до вимоги § 6 міністерського “Положення про іспити на звання дійсного студента і на вчені ступені” 1864 року, показує, що вони розрізнялися між собою, як правило, в несуттєвих питаннях.

До числа таких відмінностей відносяться термін проведення випускних іспитів та їх тривалість. Так, мінімальним він був в Казанському університеті – 20 днів, а найбільш тривалим в Харківському – 40 днів [11].

Для осіб, які з поважних причин не приступили до випускних іспитів або не змогли їх закінчити в повному об'ємі, встановлювався додатковий термін, як правило, в другій половині серпня; але, наприклад, в університеті Св. Володимира він доводився на вересень [12]. Проте слід зазначити, що у ряді університетів з часом другий екзаменаційний термін змінювався; так, в Харківському з 1869 року він був віднесений на першу половину жовтня, а в Санкт-Петербурзькому після 1872 року взагалі було встановлено два рівнозначні терміни: у квітні-травні і в останній декаді жовтня [13].

Ті, хто здавав іспит у додатковий термін, знов піддавалися іспитам з усіх предметів; виключенням в цьому плані був Казанський університет, параграф шостий правил якого надавав факультетам право, з дозволу ради, “іспитувати або з тих тільки предметів, з яких студент не складав іспиту, або зі всіх предметів, навіть з тих, які були здані в травні”.

Правила більшості університетів більш конкретно, ніж міністерські положення про випускні іспити, обумовлювали склад екзаменаційної комісії, в яку, крім декана, входили викладач і

асистент (“депутат”), що призначалися факультетом. Окрім питань, що містилися в білеті, студентам могли задаватися і додаткові, причому, число як тих, так і інших питань віддавалося на розсуд комісії, і відноситися вони могли до всіх розділів предмету іспитів, про що свідчить, наприклад, стаття 5 правил Харківського університету.

Університетськими правилами уточнювалася і вимога міністерського положення щодо претендентів на ступінь кандидата: “дозволити... письмово одне питання по одному з головних предметів факультету або відділення” в тому плані, що вибір дисципліни надавався тому, що складав іспит, але тема призначалася комісією. Крім того, в деяких університетах письмова відповідь на випускних іспитах була обов’язкова не тільки для пошукувачів ступеню кандидата; так, стаття 3 правил Новоросійського університету передбачала таку вимогу до всіх без виключення випускників, а в університеті Св. Володимира це питання віддавалося на розсуд факультетів [14].

Щодо порядку оцінки знань студентів правила більшості університетів містили невизначене формулювання про те, що відмітку, яка була середньою зі всіх відповідей, включаючи і письмову, ставить викладач “за узгодженням з членами комісії”. Тільки в правилах Казанського університету було чітко сказано, що відповідь оцінюється кожним членом іспитової комісії, після чого виводиться середній бал.

На відміну від міністерського положення, в якому до претендентів на ступінь кандидата висувалася вимога одержати на випускних екзаменах з головних предметів відмітку не нижче “вельми задовільно” і “задовільно” з – інших, а для пошукувачів звання дійсного студента мати не менш “задовільно” з усіх дисциплін, університетські правила конкретніше обумовлювали це питання.

У більшості університетів для удостоєння ступеня кандидата слід було мати в “середньому виводі” з головних предметів не менше “4½” балів, не менше “3” в кожному з додаткових; дійсний студент повинен був закінчити випускні іспити без двійок. В той же час в Санкт-Петербурзькому і Московському університетах для здобуття звання дійсного студента необхідний середній бал з головних предметів не нижче 3½; така ж вимога була внесена і в правила Новоросійського університету з 1870 року [15]. В університеті ж Св. Володимира, на відміну від інших, передбачалося, що “при удостоєнні ступеня кандидата факультет приймає до уваги і практичні заняття студентів”, проте вказівок про те, яким чином вони враховувалися, не наводилося [16].

Щодо вимог до претендентів на звання дійсного студента і ступеня кандидата відзначимо

також цікавий зміст § 4 “Правил” про термін і порядок проведення випускних іспитів в Московському університеті, аналогів якому не зустрічаємо в правилах інших університетів: якщо в чисельнику дробової частини “середнього виводу” не дістає менш одиниці до величини, необхідної для відмітки на звання дійсного студента або на ступінь кандидата, “наприклад, $3 \frac{7}{15}$, або $4 \frac{8}{17}$, то число балів вважається достатнім і дріб приймається за половину”. З часом в правилах університетів, що періодично змінювалися і доповнювалися, спостерігається певне відхилення від вимог міністерського положення щодо проведення випускних іспитів з усіх предметів, які вивчалися за період навчання.

Так, якщо в правилах Харківського університету 1864 року передбачалися випускні іспити зі всіх дисциплін (стаття 3), то вже в 1867 році у статті 2 правил Новоросійського університету передбачалося, що “студенти, які завершили курс, складають іспити тільки з предметів, викладання яких завершилося на 4-му курсі; з предметів, викладання яких завершилося раніше 4-го курсу і з яких студенти вже склали іспит для переходу на наступні курси, іспити не повторюються, а одержані на курсових іспитах оцінки прирівнюються до випускних”. Аналогічне положення про зарахування оцінок, одержаних на перевідних екзаменах із закінчених предметів, як випускних, міститься і в правилах інших університетів [17].

Про це ж свідчать і дані статті “Університетське питання”, опублікованої в “Журнале Министерства Народного Просвещения” (частина 187), автор якої констатував, що до середини 70-х років XIX ст. в жодному з університетів випускні іспити на звання дійсного студента і на ступінь кандидата не охоплювали всіх предметів у повному обсязі.

Університетськими правилами про іспити на ступінь кандидата було уточнено, а у ряді випадків і скоректовано зміст § 17 міністерського положення, що визначало порядок роботи претендентів над дисертацією. Так, правила практично всіх університетів встановлювали, що предмет для дисертаційного дослідження обирався самим студентом, але зі схвалення викладача. В університеті Св. Володимира, на відміну від вимог § 17 міністерського “Положення” 1864 року, дозволялося, у разі відсутності у факультету сумнівів в авторстві і при мешканні претендента далеко від Києва, звільняти його від обов’язкової співбесіди за змістом дисертації, але за поданням ради і з дозволу попечителя учбового округу [18].

Для порівняння відзначимо, що в Московському університеті претендентам ступеня кандидата надавалося право ще під час навчання на четвертому курсі готувати і подавати дисерта-

цію, яка тоді ж розглядалася викладачем і факультетом; разом з тим кандидатський твір можна було представити і через 6 місяців по завершенню випускних іспитів, як і в інших університетах.

Істотні зміни в порядок проведення випускних іспитів були внесені університетським статутом 1884 року, відповідно до положень якого вони, по суті справи, набували рангу державних іспитів і проводилися в спеціальних екзаменаційних комісіях; розробка ж загальних для всіх університетів правил іспитів і вимог, яким повинні відповідати ті, що складали іспити, статтею 80 статуту покладалося на Міністерство народної освіти.

Першими з вказаних документів в 1885 році були затверджені окремі для кожного факультету “Екзаменаційні вимоги, яким повинні задовольняти ті, що закінчили курс університетів”. Вони встановлювали обсяг необхідних знань (а, отже, і зміст викладання в процесі навчання) з конкретних предметів для іспитів у відповідних комісіях. При цьому “Екзаменаційні вимоги” містили як “загальнообов’язкову” частину, в якій були зазначені умови іспитів для всіх без виключення студентів, так і додаткову, яку студенти обирали на свій розсуд, але з переліку, що їм пропонувався.

Оскільки перші іспити в комісіях було передбачено провести тільки в 1889 році (а на медичних факультетах – в 1890), тобто після закінчення повного курсу навчання тими студентами, які поступили в університети після введення в дію статуту 1884 року, документами підкреслювалося, що “виклад екзаменаційних вимог... обмежується лише загальними і короткими вказівками, що мають на меті дати напрям обов’язковим заняттям учнів. Згодом, коли наблизиться час урядових іспитів, буде визначений порядок проведення оних, причому комісії одержать інструкції, що визначають спосіб і міру оцінки пізнань і умінь, що підлягають випробуванню” [19].

Ці докладні “інструкції” були наведені в правилах, затверджених у 1888 році, якими встановлювалося, що при кожному факультеті всіх університетів утворювалися комісії для проведення іспитів особам, яким зараховано вісім (а на медичному факультеті – десять) півріч. При цьому відзначимо, що індивідуальні для кожної комісії правила фактично розрізнялися між собою тільки переліком предметів іспитів; в іншому ж вони були ідентичними.

Відповідно до правил, іспити проводилися як у весняному, так і в осінньому півріччі, а відомості про час і місце прийому заяв від охочих екзаменуватися повинні були публікуватися в “найпоширеніших” столичних і місцевих газетах. Разом із заявою також подавалися випускне свідоцтво про залік півріч відповідним факультетом,

свідоцтво університетської інспекції “про бездоганну поведінку”, конспекти лекцій з предметів, що прослуховувалися претендентом в університеті і вибраним їм для додаткового іспиту, твір або робота по одному з предметів іспиту, виконані протягом останніх трьох піврічч у період навчання; особи, удостоєні за дисертації медалей або почесних відгуків, замість твору представляли дисертацію.

До складу екзаменаційної комісії входили голова і члени, що призначалися міністром народної освіти, причому, як правило, члени іншого навчального закладу. Наприклад, в університеті Св. Володимира в 1889 році історико-філологічну комісію очолював декан однойменного факультету Казанського університету Д.Беляєв; фізико-математичну – академік, ординарний професор С.-Петербурзького університету А.Фамінцин; юридичну – директор Демідівського юридичного ліцею С.Шпільовський [20].

Голові комісії надавалося право запрошувати для проведення іспитів фахівців-екзаменаторів з числа університетських викладачів (у тому числі й тих, що були вже на пенсії) або осіб, що володіли спеціальними знаннями з предмету іспитів (у останньому випадку – з дозволу міністра народної освіти). Окрім загального керівництва, голова екзаменаційної комісії міг брати участь в роботі кожного екзаменаційного відділу (комітету) і головувати в ньому.

Екзаменаційний відділ (комітет) призначався для проведення іспитів з одного предмету або декількох споріднених. Так, в комісії фізико-математичній по відділенню математичних наук відділи (з математики, фізики, механіки, астрономії) відповідали чотирьом екзаменаційним дисциплінам, тоді як в комісії юридичній в чотирьох комітетах (з римського права, цивільного права і процесу, кримінального права і процесу, торгового і міжнародного права) проводилися іспити з семи предметів: римського, цивільного, кримінального, міжнародного права; цивільного, кримінального процесу; торгового права і процесу [21]. Вказані екзаменаційні відділи (комітети) складалися з члена екзаменаційної комісії по даному відділу, одного або двох інших членів комісії, що призначаються головою, і запрошених екзаменаторів (якщо вони були).

Відзначимо, що місце проведення іспитів призначалося попечителем учбового округу і могло знаходитися як в самому університеті, так і “в інших установах”.

Попереднім етапом іспитів була перевірка представлених творів і робіт членами комісії (відповідно до спеціальності) і оцінка їх гідності відмітками: “незадовільно”, “задовільно” і “вельми задовільно”. Роботи, визнані рецензентами незадовільними, додатково розглядалися комітетом у складі трьох чоловік: члена екзамен-

наційної комісії, оцінюючого роботу, і двох інших, що призначалися головою; питання про допуск того, хто представив роботу до подальших іспитів вирішувалося більшістю голосів. Крім цього, на попередньому етапі комісія повинна була схвалити також представлені тими, які склали іспит, конспекти лекцій з предметів, обраних ними для додаткового іспиту.

Автори творів і праць, визнаних задовільними, підлягали співбесіді по їх змісту, під час якої члени екзаменаційної комісії могли переконатися, що робота дійсно виконана випробовуваним. У разі негативного рішення претендент не допускався до іспитів.

Особи, допущені після цього до іспитів, ділилися на групи (число яких встановлювалося головою комісії), кожній з яких, залежно від приналежності до конкретної екзаменаційної комісії, призначалися один або два дні для письмових відповідей на питання згідно програмі, що затверджувалася міністром народної освіти. Молоді люди, що не з'явилися на іспит (письмовий або усний) в призначений термін, втрачали право на продовження іспитів; відступ від цього правила комісія могла допустити лише "в особливо поважних випадках".

Питання для письмового іспиту виймалися "за жеребом"; у випадку, якщо на письмову частину іспитів відводилося два дні, конкретний розподіл предметів по днях обумовлювався правилами. Так, "Правилами іспитів в комісії фізико-математичної по відділенню математичних наук" встановлювалося, що в перший день проводяться іспити з математики, а в другій – з механіки, фізики та астрономії [22].

Відзначимо також, що відповідно до тексту даних "Правил..." кожен випробовуваний виймав тільки одне питання, з чого виходить, що в день, коли письмові іспити проходили з декількох предметів, він екзаменувався лише по одному, "вийнятому їм за жеребом".

Письмова відповідь, на яку відводилося п'ять годин, виконувалася "під наглядом" одного з членів комісії, що призначався головою. Якщо випробовуваний відчував складнощі з підготовкою відповіді, то йому дозволялося не пізніше, ніж протягом тридцяти хвилин, узяти друге питання (але не більше). Використання тими, що склали іспит, яких-небудь посібників заборонялося, а винні в порушенні цього правила позбавлялися права продовжити іспити і могли бути допущені до нього тільки в наступний термін. Особи, повторно помічені в подібній провині (як на письмових, так і на усних іспитах), взагалі позбавлялися можливості іспитуватися в екзаменаційних комісіях, про що робилася відмітка на їх випускних університетських свідоцтвах.

Письмові відповіді розглядалися членами екзаменаційної комісії відповідно до їх спеціальності, а оцінка результатів робилася на рукописах тими ж словами, що і на творах: "вельми задовільно", "задовільно", "незадовільно". Відповіді, визнані рецензентами незадовільними, розглядалися і остаточно оцінювалися тим же порядком, що і твори, визнані незадовільними.

Випускники, які успішно завершили письмові іспити, допускалися до усних, що проводилися з інтервалами між окремими іспитами "в декілька днів за розсудом голови"; при цьому випробовувани знов ділилися на групи.

Конкретний розподіл предметів іспитів по днях (їх черговість) також регламентувався правилами; так, в тих же "Правилах іспитів в комісії фізико-математичної по відділенню математичних наук" було зазначено, що в перші два дні проводилися іспити з математики (перша і друга частини), а в інші три – відповідно з фізики, механіки і астрономії [23].

Як і на письмових іспитах, білети виймалися за жеребом; у разі потреби випробовуваний міг узяти ще один білет; крім того, в правилах підкреслювалося, що члени екзаменаційної комісії могли ставити і додаткові питання з даного предмету.

За результатами випускних іспитів диплом першого ступеня присуджувався особам, що мали не менше половини відміток "вельми задовільно" (при інших задовільних). Решта молодих людей удостоювалися диплома другого ступеня, але із обмовкою, що "незадовільна відмітка по одному з предметів лише в тому разі не перешкоджає видачі диплома другого ступеня, якщо той, що іспитувався, має в числі своїх відміток принаймні дві з позначенням "вельми задовільно" [24].

Претендентам, що не витримали іспитів, поверталася їх випускне свідоцтво з позначкою про те, що його пред'явник екзаменувався в такий-то термін, але результат виявився негативним. Втім, ці особи мали право ще двічі проходити іспити з усіх предметів у встановлені екзаменаційні терміни (кожного разу не пізніше, ніж через рік після невдалого результату попереднього), причому в цих випадках представлення нового твору або роботи було не потрібне.

Відзначимо, що молоді люди, що одержали диплом другого ступеня, могли на загальних підставах повторити іспит для отримання диплома першого ступеня.

Про строгість, з якою проходили іспити колишніх вихованців університетів, свідчать матеріали звітів цих навчальних закладів. Так, під час іспитів у екзаменаційних комісіях університету Св. Володимира в 1880 році з 134 випускників незадовільні результати показав 31 чоловік, тобто практично кожен четвертий. Така ви-

можливість була характерною не тільки для даного навчального закладу. Так, в шести університетах Російської імперії за три екзаменаційні сесії в 1889-1890 рр. з 2091 дипломників першого ступеню були удостоєні 721 чоловік, другого – 827, не витримали або не закінчили іспитів – 543 випускники [25].

Введення на межі 80-90-х років XIX століття напівкурсних іспитів на всіх факультетах університетів привело до збільшення кількості документів, що подавалися охочими піддатися випускним іспитам, разом із заявою: віднині повинні були подавати й відомості про їх результати (з оцінками).

Було уточнено і вимогу про надання твору або роботи з одного з предметів іспитів – вона залишилася у силі тільки для осіб, що претендували на диплом першого ступеня, причому встановлювалося, що “якість таких творів і праць бралася до уваги при екзаменаційній оцінці знань” з відповідного предмету, але яким чином це здійснювалося, в правилах не розкривалося.

На відміну від попереднього часу, комісія, якщо визнавала за потрібне, могла “піддати випускника колоквіуму за змістом і викладом його твору”. При незадовільному результаті даного колоквіуму комісія мала право зажадати від того, що виявив бажання іспитуватися, доповнень в представленому творі або навіть його заміни, для чого встановлювався піврічний термін, а присуджений диплом видавався тільки після схвалення комісією нового варіанту твору.

Теми для письмових відповідей в 90-х роках XIX ст. вже не підлягали затвердженню міністром народної освіти, а складалися відповідними членами екзаменаційної комісії (кожним зі своєї спеціальності), після чого розподілялися головою на його розсуд між випускниками. Авторам письмових відповідей, визнаних незадовільними, комісія, якщо вважала за необхідне, могла призначити колоквіум або навіть повторний письмовий іспит [26].

Серед істотних змін в правилах випускних іспитів, що відносяться до кінця XIX століття,

слід зазначити підвищення вимог до тих, що іспитувалися: молоді люди, що одержали хоча б одну відмітку “незадовільно”, вже не могли бути удостоєні диплома [27].

Таким чином, упродовж всього досліджуваного періоду питанням підсумкового контролю надавалася пильна увага, як з боку Міністерства народної освіти, так і університетів.

Випускні іспити в більшості університетів аж до введення в дію статуту 1884 року проводилися формально за індивідуальними, але фактично за вельми схожими правилами (за винятком університету Св. Володимира, де вони були розділені на дві частини); при цьому на початку досліджуваного періоду на ці іспити виносилися факультетські предмети й ті додаткові, які закінчувалися на останньому курсі, а з 1863 року вони повинні були охоплювати всі дисципліни, які вивчалися під час навчання, проте в жодному з університетів ця вимога в повному обсязі не виконувалася.

Після затвердження статуту 1884 року випускні іспити в університетах набули статусу державного іспиту і проводилися в особливих екзаменаційних комісіях за єдиними для кожної з них правилами, за програмами, затвердженими Міністерством народної освіти.

Випускні іспити (аналогічно перевідним) з часом стали включати не тільки усні відповіді, але і письмову частину; система оцінки знань на них змінилася від шестибальної цифрової у середині XIX століття до п'ятибальної, а після 1884 року – до тривірневої якісної: “вельми задовільно”, “задовільно”, “незадовільно”. Впродовж усього досліджуваного періоду, як правило, практично у всіх вищих навчальних закладах на випускних іспитах дозволялося їх перескладання, але не більш як з одного предмета, в окремих же випадках допускалася навіть наявність в дипломах однієї незадовільної відмітки.

Література

1. Кавелин К.Д. Наука и университеты на Западе и у нас // Собр. соч. – СПб., 1899. – Т. 3. – 239 с.; Вернадский В. Об основаниях университетской реформы. – М., 1901. – 24 с.; Виноградов П.Г. Учебное дело в наших университетах // Вестник Европы. – 1901. – Кн. 10. – С. 537-573; Глинский Б.Б. Университетские уставы (1775-1884 гг.) // Исторический вестник. – 1900. – № 1. – С. 324-351; № 2. – С. 718-742.
2. Рождественский С.В. Историческое обозрение деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902. – 785 с.; Фрелюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. – Вып. 1: Академия наук и университеты. – Саратов, 1894. – 184 с.
3. Кандидат – випускник університету з високими оцінками на відміну від “дійсного студента”, який закінчив університет із задовільними оцінками. Кандидати, яких бувало 1-3 на факультет, а то й на увесь випуск, нерідко залишались в університетах для викладання. Відповідно до університетського статуту 1835 р. випускники університетів, удостоєні звання дійсного студента, при зарахуванні на цивільну службу мали право на чин 12-го класу, а ступеня кандидата – 10-го. Під час вступу на військову службу дійсні студенти одержували перше офіцерське звання через 6 місяців, а кандидати – через 3, “якщо пізнанням служби гідні будуть підвищення”.

4. Правила для испытаний на звание действительного студента и на степень кандидата в Новороссийском университете // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 4 (1865-1870). – СПб.: Тип. Академии наук, 1874. – С. 489.
5. Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета св. Владимира. – Том 1. – Киев: Тип. ун-та св. Владимира, 1884. – С. 499.
6. Там само. – С. 480, 506-507.
7. Там само. – С. 485.
8. Положение об испытаниях на звание действительного студента и на ученые степени // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 3 (1850-1864). – СПб.: Тип. Академии наук, 1867. – С. 636-643.
9. О способах контроля над занятиями студентов и о незасчитывании отметок, полученных на курсовых испытаниях // Там само. – С. 623.
10. По предмету производства испытаний на звание действительного студента и на степень кандидата // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 4 (1865-1870). – С. 486; О том, в какой степени должно быть обязательно знание новейших языков для оканчивающих курс студентов университетов // Там само. – С. 436.
11. Правила о сроке и порядке производства испытаний в императорском Харьковском университете на звание действительного студента и степень кандидата // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 3 (1850-1864). – С. 689; Правила о сроке и порядке производства испытаний в императорском Казанском университете на звание действительного студента и на ученую степень кандидата // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1864. – Ч. 124. – Отд. 1. – С. 100.
12. Правила о сроке и порядке производства в университете св. Владимира испытаний на звание действительного студента и на ученые степени // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 4 (1865-1870). – С. 953.
13. О проекте правил о сроках и порядке производства испытаний в СПб. университете на звание действительного студента и на степень кандидата // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 5 (1871-1873). – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1881. – С. 518. Об изменении и дополнении правил о сроке и порядке производства испытаний в императорском Харьковском университете на звание действительного студента и на степень кандидата // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 4 (1865-1870). – С. 568.
14. Правила императорского университета Св. Владимира // Университетские известия. – Киев: Тип. ун-та, 1872. – № 3. – Прибавления. – С. 13.
15. Об изменении § 6 правил испытаний на звание действительного студента и на степень кандидата в Новороссийском университете // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 4 (1865-1870). – С. 956.
16. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1876. – Ч. 136. – Отд. Современная летопись. – С. 165.
17. Наши учебные заведения. Казанский университет в 1883 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885. – Ч. 237. – Отд. Современная летопись. – С. 34-35; О проекте правил о сроках и порядке производства испытаний в СПб. университете на звание действительного студента и на степень кандидата // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т.5 (1871-1873). – С. 519; Об изменении в правилах об экзаменах студентов университета Св. Владимира // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 6 (1874-1876). – СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1901. – С. 1173-1174.
18. Об освобождении от явки для устных объяснений по кандидатским диссертациям действительных студентов университета св. Владимира // Сборник распоряжений по министерству народного просвещения. – Т. 6. – С. 460.
19. Экзаменные требования, коим должны удовлетворять окончившие курс университетов, испытываемые в комиссии историко-филологической // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885. – Ч. 241. – Отд. «Правительственные распоряжения». – С. 47.
20. Записки о состоянии и деятельности императорского университета Св. Владимира в 1889 году. – Часть №1. – С. 6.
21. Правила испытаний в комиссии физико-математической по отделению математических наук // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1888. – Ч. 257. – Отд. Определение особого отдела ученого комитета Министерства народного просвещения. – С. 1, 4; Правила о производстве испытаний в юридической комиссии // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1898. – № 9. – С. 7.
22. Правила испытаний в комиссии физико-математической по отделению математических наук // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1888. – Ч. 257. – С. 3.
23. Там само. – С. 4.
24. Там само. – С. 6.
25. Записки о состоянии и деятельности императорского университета Св. Владимира за 1889 год // Университетские известия. – Киев: Тип. ун-та, 1889. – № 11. – С. 1-22; Наши учебные заведения. Несколько сведений об окончательных университетских испытаниях в комиссиях в 1889 и 1890 годах // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1891. – Ч. 276. – Отд. Современная летопись. – С. 23-45.
26. Правила о производстве испытаний в юридической комиссии // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1898. – № 9. – С. 9.
27. Правила о производстве испытаний в юридической комиссии // Там само. – С. 10.